

ТЕОРІЯ МОВНИХ КОНТАКТІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті акцентується увага на неусталеності термінології, розглядається механізм проникнення запозичень у плані синхронії та діахронії, причини появи іншомовних елементів та їх оцінка у сучасній мовознавчій науці.

Предметом статті є огляд теоретичних праць, присвячених дослідженню теорії мовних контактів, завданням – аналіз термінології з цієї сфери, спроба виробити власну базисну модель та спроектувати на діахронію.

Лексичні запозичення, викликані інтерлінгвістичними контактами, є одним із шляхів поповнення лексики кожної функціонуючої мови. Дослідження мовних контактів розпочалося ще з кінця XIX ст. (Г. Шухарт, Бодуен де Куртене, Л. Щерба) і є складовим завданням інтерлінгвістики [1:208]. Детальне вивчення проводиться із середини 50-х років XX ст. (Б. Серебренников, Ю. Дешерієв, В. Розенцвейг, У. Вайнрайх, Ю. Жлуктенко та ін. Цій проблемі присвячено ряд монографій і дисертаційних досліджень [2,3,4,5]. Однак на сьогодні існує ряд дискусійних питань.

I. Різноваріантність назви самого поняття: мовний контакт, інтерлінгвістичні контакти, мовна взаємодія, взаємодія мов, змішування мов, взаємний вплив мов, взаємопроникнення, мовне взаємовідношення, схрещення, інтерференція, запозичення, гібридизація. Це зумовлено тим, що, по-перше, дослідники називають одне поняття по-різному; по-друге, варіантність термінології викликана різними методологічними настановами і метою дослідження; по-третє, існують різні аспекти досліджуваної проблеми: соціолінгвістичний, психолінгвістичний, власне лінгвістичний.

II. Неусталеність методологічних позицій: чи іншомовний елемент додається, чи органічно входить до системи даної мови. Маємо два суперечливі погляди: лексика мови, оскільки є досить динамічною, мінливою, не такою статичною, наприклад, як фонетична система, граматична (Х. Ципльонкова, Є. Верещагін, У. Вайнрайх) [4:105]. У. Вайнрайх писав, що запозичення "просто доповнення до мовного інвентаря" на відміну від інтерференції [2:22]. Інші ж дослідники, навпаки, стверджують наявність лексико-семантичної системи, яка відрізняється від системності фонетики (кількісно обмежений склад фонем) чи граматики, які піддаються цілісному описові (Г. Фогт, Л. Щерба, В. Виноградов, А. Уфимцева, Ю. Сорокін, лінгвісти Празької школи) [4:104-106]. До кінця не з'ясований механізм входження в лінгвосистему чужорідного варіанта. Нині слід переглянути методологію дослідження мовних контактів, оскільки елемент не просто переноситься з однієї мови до іншої, а органічно вживається в систему мови-реципієнта на фонетичному, словотворчому, граматичному рівнях. Про це яскраво свідчить те, що в українській мові маємо велику кількість лексичних запозичень і мізерно малу – на фонетичному, граматичному рівнях, тобто, за словами В.В. Акуленка, виявляється творчий характер мови [9:13].

Контактування мов може відбуватися на рівні діалектів, літературної мови і діалектів, літературних мов. Дослідження кожного рівня вимагає окремих підходів.

Досить складним наразі завданням є вироблення єдиної термінологічної системи в теорії мовних контактів. Оскільки досить детально проаналізовано ці поняття у працях вітчизняних лінгвістів Ю. Жлуктенка, С. Семчинського, Г. Зимовець, то у цій статті ми на їх характеристики не зупиняємось. Із вище перерахованих термінів найдоцільнішим для родового поняття вважають "мовний контакт" і "взаємодія мов", які в більшості праць є взаємозамінними. Правомірним є погляд Ю. Жлуктенка, який зауважує, аби дві або більше мов почали взаємодіяти, вони мають розпочати контактування [4:6]. На наш погляд, вершину в цій ієрархії має посідати поняття "мовний контакт" як назва родового терміна, адже взаємодія теж вимагає двостороннього впливу. А, як відомо, при контактуванні вплив може здійснюватись і в одному напрямі, хоча при білінгвізмі можемо говорити і про взаємодію.

Неоднозначним є ставлення і до понять *інтерференція*, *інтеграція*, *запозичення*, *субстрат*, *іншомовний елемент*, *конвергенція*, *дивергенція*. Найбільшу суперечність викликають поняття інтерференція і запозичення як процес і результат мовних контактів. Під лінгвістичною інтерференцією розуміють зміни, які відбуваються в різних мовних системах (літературної мови чи діалекту) під час мовного контакту [10:139]. У. Вайнрайх розумів інтерференцію як відхилення від норм у двомовних осіб [2: 22]. Хоча важко погодитись із встановленою нормою і її порушенням у діалекті, та, зрештою, і в літературній мові, адже відхилення від норми може відбуватись не тільки під впливом інших мов, а внаслідок, наприклад, власного розвитку. На наш погляд, про інтерференційне явище доцільно говорити при масовому білінгвізмі і лише в усному мовленні, наприклад, у діалекті, в розмовній мові, а в мові вже відбитий результат, тому ми погоджуємось із пропозицією С. Семчинського називати результати мовних контактів запозиченнями, а процес – інтерференцією [11:19], але зважаючи на те, що запозичення повністю ввійшло в систему мови-реципієнта, то воно є генетичним запозиченням.

Що ж до інших термінів, то вони можуть застосовуватись на позначення окремих виявів мовних контактів: *схрещення*, *гібридизація*, *змішування мов* – для називання процесів, явищ, що відбулися в результаті мовного контакту, а наслідком є утворення мовної системи, яка суттєво відрізняється від основ контактуючих мов (процеси у креольських мовах); *взаємодія*, *взаємний вплив мов*, *взаємопроникнення* – коли внаслідок контакту зазнають змін одночасно лінгвосистеми обох мов; терміном *взаємовідношення*, можна називати співвідносні, ситуативні явища; *конвергенція*, *дивергенція*, *інтеграція* – як прояви інтерференції.

Досі мова йшла про синхронний рівень. Всю вищеописану парадигму досить складно застосувати у плані діакронії, де потрібно враховувати час появи запозичення, який визначити в переважній більшості слів складно. Відліком вважають першу фіксацію у пам'ятках, але такий підхід не дає повного уявлення про хронологізацію, оскільки запозичений елемент міг бути відомий лише писареві (автору) пам'ятки або ж, навпаки, до фіксації довгий час побутувати в народнорозмовній мові. Крім цього, слід ще враховувати частотність уживання, словотворчу активність, валентність, адаптацію на різних рівнях. Подібна ситуація із встановленням шляхів запозичення через посередництво чи безпосередньо. Історичний словник української мови, Етимологічний словник української мови, Словник стародавньої української мови XVI–XVII ст., Історичний словник українського язика дуже часто мають розбіжності і в датуванні, і у вказівці на шляхи. Повному висвітленню фонетичної, лексичної, граматичної субституції заважає відсутність кодифікації на той час. Наприклад, *відам*, *бозка*, *матка* – однозначно сказати важко, чи ці риси є характерними для мовлення писаря або доповідача, є нормою на той час у діловодстві чи й взагалі складовою народнорозмовної мови. На заваді для об'єктивних висновків стоїть відсутність пам'яток одного стилю з певної епохи на різних теренах, різножанрових текстів. Зважаючи на все вищесказане, у діакронічному плані будь-який іншомовний елемент ми будемо називати запозиченням, навіть за умови епізодичності його у тексті, інтерференційності.

Оскільки іншомовні впливи наявні у кожній мові, то процес запозичення є закономірним явищем. Поява запозичень спричиняється екстралінгвальними та інтралінгвальними чинниками. До власне мовних належать: уніфікація мовної картини світу, лексична недостатність мови-реципієнта, заповнення мовної лакуни; потреба у семантичному обмеженні питомого слова, усуненні його багатозначності, вищий ступінь термінологічної визначеності запозичуваного слова, яка склалася у мові-джерелі, порівняно з наявним у приймаючій мові відповідником [12:11]. Ю. Сорокін додає ще: доповнення або створення нової лексико-семантичної групи мови-реципієнта, "інтернаціональність" запозиченого слова в європейських мовах, більша семантична виразність, "термінологічність" запозиченого слова, ніж питомого [13:59].

Оцінка запозичень у лінгвістиці неоднозначна. Одні дослідники вважають, що чужі елементи лише додаються до системи мови, яка запозичує; інші говорять про гальмівний вплив на розвиток мови-реципієнта, бо при цьому втрачається її самобутність. Більшість схильна до протилежного висновку: запозичення збагачують лексикон мови словами іншомовного походження [11:3], новими словами та семантичними відтінками [14:33], заповнюють тимчасовий вакуум, стимулюють розвиток мови.

Мало досліджені іншомовні впливи на фонетичному і граматичному рівнях, але з упевненістю можемо констатувати, що запозичень на фонетичному, дериваційному, граматичному рівнях у мові незначний відсоток. Слово, оселившись у новій мовній системі, приймає ознаки, закони цієї системи, наприклад, пол. слово *miasto* на українському ґрунті стало *місто*, *ratuľ* чоловічого роду стало жіночого. Дуже рідко запозичені фонетизми не адаптуються до новоприйнятої мови: чеське *promen* – українське *промінь*, старослов'янське *vlada* – українське *влада*. У мовах при контактуванні утворюються співвідносні елементи на фонетичному, граматичному рівнях (наприклад, передача носових з польської мови).

Отже, у сучасній мовознавчій науці, незважаючи на велику кількість досліджень у сфері мовних контактів, як на рівні діалектів, так і літературних мов, не існує єдиної виробленої термінологічної системи. Запропонована модель у цій статті, яка стосується лише лінгвістичного аспекту, не претендує на довершеність і кінцевий розв'язок цієї проблеми. Попередні розвідки вказують на складний механізм засвоєння іншомовного елемента: інтерференція – іншомовне слово – запозичення; субституція на всіх рівнях. Фонетичний, морфологічний, дериваційний рівні протиставляються лексичному, якщо на попередніх іншомовний вплив і відбувається, то тільки завдяки лексико-семантичним і поряд із ним.

Для об'єктивного дослідження мовних контактів варто було б з'ясувати і дослідити глибше ряд питань:

- по-перше, проаналізувати вплив іншомовних елементів на структуру мови окремо на всіх рівнях, бо, незважаючи на значну кількість студій у сфері лексики, важливим є дослідження лексико-семантичних змін тематичних груп як у синхронії, так і діакронії, а фонетичний і граматичний рівні залишаються мало дослідженими;
- по-друге, чи є відмінність у наслідках при контактуванні споріднених і типологічно різних мов, наскільки активними є ці контакти;
- по-третє, чи відбувається взаємовплив контактуючих мов одночасно;
- по-четверте, доцільно було б зробити поетапний синхронний зріз (XI–XII, XIV–XVII, XVIII, XIX, XX ст.) і зробити порівняльну характеристику.

Вивчення проблем мовного контактування, як уже зазначалося, є одним із завдань інтерлінгвістики, але широкий ряд цих та інших нерозв'язаних проблем цілком можуть бути предметом окремої лінгвістичної дисципліни, на що вказував Е. Верещагін і що розробляв О. Карлінський.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Енциклопедія Українська мова. – К.: Видавництво "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.
2. Вайнрайх У. Языковые контакты. – К.: Вища школа, 1979. – 246 с.
3. Верещагін Е.М. Психолінгвістическая проблематика теории языковых контактов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 160 с.
4. Жлуктенко Ю.О. Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1966. – 135 с.
5. Ильяшенко Т.П. Языковые контакты. – М.: Наука, 1970. – 205 с.
6. Карлінський А.Е. Основы теории взаимодействия языков и проблема интерференции: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – К., 1980. – 48 с.

7. Зимовець Г.В. Міжмовна інтерференція в умовах контактного білінгвізму (на матеріалі мови укр. діаспори). Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. – К., 1997. – 243 с.
8. Каманін І.М. Структурно-семантичне освоєння запозичених слів у сучасній українській літературній мові (на матеріалі побутової лексики): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. – Харків, 1994.
9. Акуленко В.В. Німецький вплив на розвиток української мови: проблеми методології // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С.12-18.
10. Козачук Г. Лексична інтерференція в західнополіських говірках // Український діалектологічний збірник. – К.: Довіра, 1997. – С.139-144.
11. Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов. К.: Вища школа, 1974. – 256 с.
12. Гриценко С.П. Лексичний вплив як чинник динаміки структури мови-реципієнта: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1999. – 290 с.
13. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30-90-е годы XIX века. – М.-Л.: Наука, 1965. – 565 с.
14. Лазаренко Л.О. Лексична інтерференція в усному румунському мовленні в Україні // Мовознавство. – 1996. – № 1-2. – С. 32-38.

Матеріал надійшов до редакції 5.12.03 р.

Титаренко В.М. Теория языковых контактов сквозь призму современной терминологии.

В статье акцентируется внимание на неустойчивости терминологии, рассматривается механизм проникновения заимствований в плане синхронии и диахронии, причины появления иноязычных элементов и их оценка в современном языковедческой науке.

Titarenko V.M. The Theory of Language Contacts in Modern Terminology.

The article deals with the unstability of terminology; the mechanism of penetration of borrowings from the point of view of synchronology and diachronology; the reasons of appearing of foreign elements and their estimation in the modern linguistics.